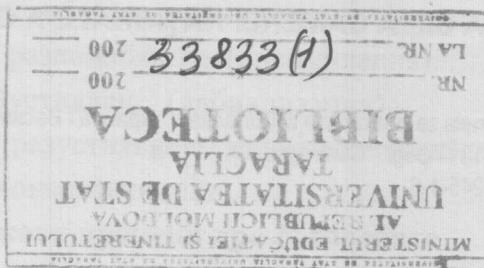

Васил Кондов

*Българска фонетика
за българите
в Молдова и Украйна*

Кагул 2013

CZU 811.163.2'34(075)
К 64

*На светлата памет
на моите родители -
Калина и Илия Кондови -
първите ми учители
по българска „граматика“*

Учебник утвержден к печати
Сенатом Тараклийского государственного
университета им. Гр. Цамблака
Протокол №5, от 31.01.2012 г.

Рецензент:
доц. д-р Димитър Михайлов
Великотърновски университет
“Св. св. Кирил и Методий”

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII

Кондов, Васил.

Българска фонетика за българите в Молдова и Украйна / Васил Кондов.
- Кагул : Б. и., 2013 (Tipogr. "Centrografic"). - 170 р.
ISBN 978-9975-4245-1-6.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	5
Азбука.....	18
1. Звук и буква.....	19
2. Гласни звукове.....	20
3. Съгласни звукове.....	23
4. Звукови промени при гласните.....	28
4.1. Редукция.....	29
4.2. Акавизъм.....	32
4.3. Йкане.....	38
4.4. Променливо и непроменливо Я.....	39
4.5. Вмятане (епентеза) и изпадане (елизия).....	45
4.6. Стягане (контракция).....	55
4.7. Преместване (метатеза).....	56
4.8. Уподобяване (асимиляция и разподобяване (дисимиляция).....	59
4.9. Оустняване (лабиализация и разустняване (делабиализация).....	62
4.10. Консонантизация.....	67
5. Звукови промени при съгласните.....	69
5.1. Омекотяване (палатализация) и затвърдяване (депалатализация).....	72
5.2. Обеззвучаване (десоноризация) и озвучаване (соноризация)	84
5.3. Уподобяване и разподобяване.....	87
5.4. Оустняване и разустняване.....	97
5.5. Вмятане и изпадане.....	100

5.6. Йотация и дейотация.....	108
5.7. Стягане.....	111
5.8. Вокализация.....	112
5.9. Преместване.....	113
6. Фонетични промени и граматически средства.....	115
6.1. Удвояване (редупликация).....	115
6.2. Разлагане (декомпозиция).....	116
6.3. Аналогия (уподобяване).....	118
6.4. Сливане (контаминация).....	122
7. Ударение.....	123
Използвана литература	127
Приложение 1	130
<i>Общностите на българите в Молдова и Украина</i>	
Приложение 2	132
<i>Научно-изследователска литература за езика на българите в бившия СССР (Молдова, Украина и др.)</i>	
Приложение 3	160
Публицистична литература за изучаването и обучението на български език в Молдова и Украина	
Приложение 4	167
<i>Неделчев, Н. Интелектуален дар за българите от Молдова и Украина.</i>	

УВОД

В основата на тази книга е издаденото през 2003 г. „Помагало по българска фонетика за българите в Молдова и Украйна”. Тогава бях останал една година без работа. Та, както казва руската поговорка – „нет худа без добра”... Благодарение на това обстоятелство имах доста свободно време, което реших да използвам като се опитам да напиша нещо полезно относно изучаването на българския книжовен език за българите в бившия СССР или в т. нар. Бесарабия. Тогава не предполагах, че ще стана и преподавател по български език в университета „Григорий Цамблак” в Тараклия, а също така, че в продължение на пет години ще бъда такъв и в университета в гр. Комрат, т.е., че в два съседни университета в Република Молдова ще преподавам българистични езиковедски и други дисциплини, в това число, разбира се, и българска фонетика. Това ме накара пак да се върна към съдържанието на помагалото, за да го допълня с някои неща, както и да извърша редица поправки в него. Между другото бяха публикувани и няколко рецензии и отзива за книгата. Особено ценна за мене е рецензията на проф. Н. Неделчев (2003). Точно тя ми дава кураж да загърбя вече скромността и да премахна от названието на допълненото и поправено издание на книгата думата „помагало” (вж. рецензията на Н. Неделчев, приложена в края на книгата).

И така, в тази книга се прави сравнение между звуковата система на книжовния език и българските диалекти в Молдова и Украйна, а също така се съпоставят в известна степен и звуковите системи на българския и руския книжовен

език. Дадена е и подробна характеристика на онези фонетични явления в българската книжовна и диалектна реч, чието сериозно и дълбоко осмисляне ще спомогне за успешното овладяване на книжовните норми на българския език.

В книгата са използвани както материали от езиковедски изследвания, посветени на българските говори (диалекти) в бившия Съветски съюз и направени от различни изследователи, а така също и лични наблюдения и изследвания върху езика на тези българи. След изложението на материала се прилага и подредена в азбучен ред библиография на издадената досега научно-изследователска и друга литература, свързана с езика на българите в бившия СССР.

Предлаганата книга е предназначена за студенти, докторанти, преподаватели, ученици и всички други, които в една или друга степен владеят българския език на диалектно ниво и които не са безразлични към най-скъпoto нещо за един народ – към родния си език.

А общонародният български език е твърде сложно явление. Като всеки развит език той съществува в две основни форми – книжовна (литературна) и диалектна.

Съвременният български книжовен език е основно средство за общуване на целия български народ, който живее не само в пределите на Република България, но и извън нейните предели. Откъсването обаче на българско население от прародината му и изолирането му в други региони е ставало причина за създаване и на регионални книжовни варианти на българския език.

Такъв е случаят например с книжовния вариант на българския език, възникнал в областта Банат (Румъния) още през XIX век като резултат от културно-историческото развитие на тукашната българска общност.

Книжовният вариант на българския език, наречен македонски, е създаден през 1945 година по политически причини, а именно, за да бъде откъснато населението в Република Македония (а и не само там) от българския му корен.

Трябва да се отбележи също така, че опит за създаване на регионален книжовен вариант на българския език е имало и в бившия СССР. Но тъй като българската култура в тази държава в края на 30-те години (на XX век) под предлог за борба срещу национализма фактически била ликвидирана, този опит е бил провален.

Съвременният български книжовен език, който започва да се формира преди Освобождението на България, възниква на основата на народните говори, като във функционално отношение той стои над тях, тъй като неговото предназначение е да обслужва културния и обществен живот на целия български народ. Книжовният български език е историческа необходимост и е най-висша форма в езиковото развитие на народа ни.

Във връзка с огромната роля, която през последните десетилетия придобиха радиото и телевизията в живота на хората, а напоследък и интернетът, книжовният език се реализира широко и в двете си форми – писмената и устната, макар и не съвсем, според нас, еднакво.

Диалектите на даден език, за разлика от книжовния му вариант, съществуват предимно в устна форма и служат като

средство за общуване между членовете на определени групи от народа, ограничени териториално или социално.

Териториалните диалекти заемат отделни части от езиковата територия и се характеризират с особености, които засягат преди всичко звуковия (фонетичния) състав и речника (лексическия състав) на езика, а след това и граматичния му строеж (морфологията и синтаксиса).

Социалните диалекти са присъщи на обособени групи хора с общи интереси, които за разлика от книжовната форма и териториалните диалекти се характеризират с особености само в речника и фразеологията.

Езикът (книжовната му форма и диалектите) като система под влиянието на вътрешни и външни фактори се променя.

В резултат от взаимодействието между самите диалекти, между диалектите и книжовната форма, а също така и във връзка с чуждоезиковото влияние могат да се образуват и междинни езикови формации (интердиалект, койне). Но тъй или иначе диалектите се оказват доста устойчива езикова форма. За компактните маси българско население, намиращо се извън пределите на прародината си, например в Бесарабия, българските диалекти тук всъщност все още, общо взето, са единствената форма на родния им език, която те и днес използват при общуване помежду си.

Диалектите като местни варианти на обща народния език имат еднакъв с него граматичен строеж и общ основен речник, отличавайки се от него с второстепенни езикови особености (отделни звукове, варианти на членната морфема, на частицата за образуване на бъдеще време и т. н.).

Всички български диалекти имат следните най-характерни за граматичния строеж на общонародния български език особености:

1. Задпоставна членна морфема при имената: мъж-ът, жена-та, момче-то.

2. Аналитично изразяване (т. е. без падежни окончания, с помощта на предлози) **на падежни отношения**, срв. например бълг. *Аз пристигнах с автобус* с рус. *Я приехал автобусом*.

3. Липсата на инфинитив (начална глаголна форма), заменена **с да-конструкция**, срв. например бълг. *Искам да играя* с рус. *Хочу играть*.

4. Наличие на бройна форма за множествено число при существителните имена от мъжки род с окончания -а/-я, например: *коло*ве, но *два кола*, *няколко кола*, *два двигателя*, *няколко двигателя*.

5. Образуване на степени за сравнение с частиците по и най: по-чист, най-чист (рус. *чище, чистейший*).

6. Образуване на бъдеще време с частица и сегашно време на глагола (ще чета – жа, же, ша, ше, ке и др.).

7. Отделни прости форми за означаване на минало несвършено и минало свършено време (плетях и плетох, пиех и пих).

8. Наличие на преизказно наклонение (*берял съм и брал съм*).

9. Употреба на кратки дателни и винителни местоименни форми при существителните и местоименията, т. е. удвояване на обекта при тези категории

(на мене ми е ясно, на Иван му заръчах, Иван го биха, работа и дай на нея).

За днешното оформяне на българските народни говори и за географското им разположение освен старото племенно деление на българските славяни и феодалната разпокъсаност на българската народност през отделните периоди в нейната история съществено значение имат и такива конкретни исторически събития като преселническите движения.

В резултат на тези движения става както разместяване на населението в пределите на старата езикова територия, така и откъсване на част от населението от тази езикова територия.

Така например по време на войните и въстанията преди Освобождението големи маси българско население се преселват отвъд Дунава в Румъния, Бесарабия, Приазовието, Крим. След Освобождението пък голяма част от българското население, намиращо се извън българската държава, търси спасение в нейните предели.

Изобщо българският език се е развивал при исторически условия, които много са допринесли за неговото диалектно разнообразие. Затова днес той е един от най-богатите в това отношение славянски езици.

Има няколко класификации на българските говори, очертаващи основните им граници.

Най-старата българска диалектна граница е тъй наречената „ятова граница“. Тя разделя българските говори според изговора на старобългарската гласна „ят“ на две големи групи (наречия) – източни и западни. В западните говори вм. стб. „ят“ се изговаря само [e]: [бел] - [б'ели], а в източните – [e] - [ə]: [б'ал] - [б'ели] – или само [ə]: [б'ал] – [б'али].

От своя страна тези две наречия въз основа на ред други особености се делят на следните групи:

1. **Източно наречие** – мизийски, балкански и рупски говори.

2. **Западно наречие** – северозападни, югозападни и преходни говори.

Най-общо за делението на източни и западни говори освен изговора на стб. „ят” допринасят следните диалектни особености:

1. Редукция (стесняване) на неударените гласни [е а о] в [и ъ у] в източните говори: [б`еши] *беше*, [глъв`а] *глава*, [дит`ету] *детето*.

2. Преглас на [а] след меки и шушкави съгласни в [е]: [пол`ана] – [пол`ани], [ж`аба] – [ж`еби], [ч`аша] – [ч`еши], [й`ама] – [й`еми] в източното наречие.

3. Наличие на голямо количество меки съгласни в различни позиции на думата в източните говори: [кон’], [път’], [сол’], [д’ет’е], [б’ул’ки].

4. Наличие на лексикални особености:

а/ в източното наречие на: *горещ*, *доя*, *искам*, *котка*, *риза*, *крак*, *той* и др.

б/ в западното наречие на: *жежък*, *мълзем*, *сакам*, *мачка*, *кошуля*, *нога*, *он* и др.

Предлаганата книга по българска фонетика е предназначена за българи от Молдова и Украйна или за тъй наречените “бесарабски” българи, което определение обикновено се разбира, а и тук също така трябва да се приема, по-широко. Най-малко, защото на времето (а по-точно, след Кримската война) голяма част от българското население в Бесарабия (историческа област между реките Прут и Днестър

и Черно Море) по политически причини се преселва във вътрешността на Русия (в историческата област Таврия, намираща се в района на Азовско море). Известно е, че в момента компактно българско население има и около градовете Одеса, Николаев и Кировоград (също така извън Бесарабия). А до Втората световна война български селища е имало и в Крим.

В резултат на столипинската реформа в Русия в началото на ХХ век и тъй нареченото “дигане” (т. е. интерниране) по време на сталинското управление в СССР българско население, живеещо относително компактно, се появява и в Средна Азия, Кавказ, Урал и къде ли още не в тази “широката страна моя родная”...

Преди да пристъпим обаче към основната част на изложението, нека направим и една обща характеристика на българските диалекти в бившия СССР.

Според авторите на “Атлас болгарских говоров в СССР” (1958) на тази територия са представени всички основни български диалекти, особено източните, които се разпределят в следните групи:

1. Мизийски говори с членна форма – ò за м. род, ед. ч. [мъж’о], чушмелийски тип – по името на с. Чушмелий или Чешма Варуита, Бесарабия, днес с. Криничное. Срещат се и в с. Кубей (Червоноармейское), Бесарабия, с. Богдановка, Таврия.

2. Мизийски говори с членна форма – ’ъ [мъж’ъ] – чийшийски тип – по името на с. Чийшия, Бесарабия, днес с. Огородное. Срещат се още в с. Нагорное (Карагач),

Владичени (Импуцита), Каменка (Ташбунар), Бановка, Калчево, гр. Тараклия, гр. Измаил, Бесарабия, а също и в с. Инзовка, Бановка, Мариновка, Зеленовка, Манойловка, Петровка, Перво-Николаевка, Ановка, гр. Преслав, Таврия.

3. Мизийски говори (олшански тип – по името на с. Олшанка, Кировоградска област). Срещат се още в селата Добра, Малая Мазница, Станковата в същия регион.

4. Балкански говори (подбалкански тип):

а) чумленско-твърдишка подгрупа: срещат се в селата Твърдица, Виноградовка (Чумлен), Кортен, Яровое (Дюлмен), Ореховка (Пандаклия), Виноградное (Гасан Батър), Каланчак (Дермендере), Димитровка (Делжилер), Кирнички (Фънтьна Дзинилор), Новопокровка, Валя Пержей, Голица, Делени (Девлетагач), Бесарабия.

б) булгарска подгрупа: срещат се в селата Виноградное (Курчи), Жовтневое (Каракурт), Табаки, Червоноармейское (Кубей), Василевка (Вайсал), Каланчак (Дермендере), Главан, гр. Булград, Бесарабия.

5. Тракийски говори:

а) одеска подгрупа: срещат се в селата Червонознаменка (Катаржино), Бакалово, Благоево (Голям Боялък), Кубанка, Свердлово (Малък Боялък), Терновка (около гр. Николаев).

б) измаилска подгрупа: срещат се в селата Суворово (Шикирлик), Василевка (Вайсал), Островное (Кот Китай), Холмское (Селиоглу), Новоселское (Еникьой), Лощиновка (Кайраклия), Колесное (Кулевча), Валя Пержей.

6. Източнородопски говори (Днес вече не съществуват). В миналото са били представени в селата Кишлав и Стари Крим (Крим), а също и в с. Сатунов (Бесарабия), днес с. Новоселскное, в което надмощие е взел молдовският език.

7. Западни говори (видински тип, представен в с. Терновка, Таврия, и шопски, представен в миналото, според авторите на „Атлас болгарских говоров в СССР”, в гр. Тараклия, Бесарабия).

Североизточните български говори в Молдова и Украйна (чушмелийски, чийшийски и олшански тип) са с полупрегласен ятов изговор [б'ал] – [б'ели], с ерова гласна [ъ] при съществителните имена от женски род [уд'ъ] и при глаголите в 1 лице, ед. число, сег. време [пер'ъ]. Чушмелийският и олшанският тип са с членна форма – 'о, а чийшийският е с членна форма – 'ъ за съществителните имена от мъжки род, ед. число [мъжò], [мъж'ъ].

Балканските говори са от подбалкански тип с полупрегласен ятов изговор [б'ал]-[б'ели] и с гласна |а| при съществителните имена от женски род [глав'a] и при глаголите в 1 лице, ед. число, сег. време [чет'a]. Тези говори са два вида: с членна форма – 'о [мъж'o] и с членна форма – 'ъ [мъж'ъ].

Тракийските говори се характеризират с членна форма – 'о за съществителните имена от мъжки род [мъж'o], с частици за образуване на бъдеще време ке, шъ, жъ [ке 'ида], а по ятовия си преглас се делят на два подтипа: одески – с непрегласен яков ятов изговор [б'ал] – [б''али] и с частица за образуване на бъдеще време ке и измаилски – с непълен

прегласен ятов изговор [б'ал] – [б'ели] и с частица за образуване на бъдеще време [жъ, шъ, же, ше].

Източнородопските говори се характеризират с членна форма – ъ[мъжъ] и с ерова гласна [ъ] при съществителните имена от женски род: [кузъ] и глаголите в 1 лице, ед. число, сег. време: [спъ].

Западнобългарският тип се характеризира с ятов преглас [бел] – [б'ели], членна форма за мъжки род – 'ъ [мъжъ], лични местоимения **я, он, она, оно** (а също и **той, тя, то**).

Трябва да се има предвид, че определянето на диалектния тип не във всички случаи е толкова лесно, тъй като редица селища в тези региони са създадени от носители на различни български диалекти, дали си среща тук.

Тези, макар и много общи сведения и твърдения за същността, значението и ролята на основните форми на българския език – книжовната и диалектната – смятаме за достатъчни, за да преминем към основната част от съдържанието на книгата.

Междуду литературен език и диалекти няма противопоставяне. Литературният език е възникнал въз основа на диалектите, но той не е качествено ново явление, а само по-висша фаза в развой на общонародния език.

Българският литературен език и българските диалекти представят две страни на общонародния български език, два етапа в неговия развой.

Проф. Ст. Стойков